

Koran en “Mein Kampf”: Een handschoen toegeworpen aan Geert Wilders¹

*Prof. Dr. P.S. van Koningsveld,
Emeritus hoogleraar islamologie Leiden*

Niemand van ons kan weten wat ons nog te wachten staat van de krachten die door de hedendaagse herleving van nationalisme en xenofobie worden ontketend. In elk geval lijkt wel vast te staan dat politicus Geert Wilders, met zijn voorstel om de Koran, en daarmee de islam als geheel, te verbieden, zich reeds thans van een plaatsje in de geschiedenis verzekerd heeft.

1. Verbod op de Koran: Historisch

Maar die geschiedenis begint niet met hem. *Een* van de eerdere fasen ervan wordt gemarkeerd door de openbare verbranding van exemplaren van de Koran op last van de toenmalige Aartsbisschop van Toledo en Primaat van Spanje, in de Andalusische stad Granada, in het jaar 1499. Deze fanatieke godgeleerde had alle islamitische godsdienstgeleerden opdracht gegeven om hun religieuze boeken en commentaren in te leveren, teneinde deze in één grote brandstapel te vernietigen om zo Granada volledig christelijk te maken.² Nadien kon elke vorm van belijdenis van de islam tijdens de 16de eeuw en tot aan de deportatie van alle moslims uit Spanje aan het begin van de 17de eeuw, met de dood worden bestraft.³

De Koran werd uiteraard op de *kerkelijke index van verboden boeken* geplaatst. Zo worden twee gedrukte uitgaven van de Koran vermeld op de index van 1559. Daar de index cumulatief van aard was, mogen we ervan uitgaan dat de Koran zijn status als kerkelijk verboden boek tot aan de officiële afschaffing van de index, in 1966, heeft behouden. Het morele gezag van de Index bleef volgens de Kerk echter ook daarna gehandhaafd.

Tot in de 19de eeuw kwamen Europese uitgaven van vertalingen of van de Arabische tekst, zowel als van wetenschappelijke studies van de Koran, dan ook als regel plaats buiten de directe invloedssfeer van de Katholieke autoriteiten. Het waren vooral Protestanten, Joden en Vrijdenkers, die hier actief zijn geweest. Hun publicaties over de islam kwamen trouwens ook wel op de index van verboden boeken terecht, zoals het geval was met het boek *De religione mohamedica* van de Utrechtse theoloog en pionier van de moderne wetenschappelijke studie van de islam, Adriaan Reland, uit 1705, waarin, voor het eerst in Europa, een verlichte studie van de islam op basis van primaire, Arabische bronnen werd bepleit.

2. Godsdienstvrijheid, Secularisme en Neutraliteit

De godsdienstvrijheid, die na de Franse Revolutie mede dankzij de secularisatie en de bijbehorende scheiding van Kerk en Staat kon worden ingevoerd, gaf aan niet-christelijke godsdiensten als jodendom en islam voor het eerst in de wet gefundeerde kansen op vrijheid en gelijkheid binnen de West-Europese context. Daarmee werd uiteraard geen enkele uitspraak gedaan over de exclusieve waarheidsaanspraken van de verschillende godsdiensten, integendeel: het onthouden van elk oordeel daarover, het beginsel van de neutraliteit, werd als basis gelegd voor het vreedzaam naast elkaar van meerdere godsdiensten, naast de plicht voor allen om zich aan de wetten van het land te onderwerpen.

Elke inbreuk op het voorgaande kan dan ook met recht worden gezien als poging tot aantasting van het seculiere en neutrale hart van de moderne democratische rechtsstaat. Het pleidooi in *Liberaal Reveil* van 2007 door een zekere “Frankenvrij”⁴ (een pseudoniem) om de Koran strafrechtelijk te verbieden, was gebaseerd op een inhoudelijke beoordeling (en veroordeling) van de Koran en daarmee diametraal in strijd met het constitutionele grondbeginsel van de neutraliteit van de Staat. Precies hetzelfde geldt voor het optreden van Geert Wilders op 6 september 2007 in de Tweede Kamer, toen deze voorstelde de Koran strafrechtelijk te verbieden en daarbij dezelfde argumenten hanteerde als zijn aangehaalde dubbelganger van *Liberaal Reveil*.

3. Wilders en Frankenvrij

Er is wèl sprake van een *retorisch* verschil tussen Wilders en Frankenvrij. Laatstgenoemde neemt meer tijd en ruimte voor zijn argumenten, redeneert omslachtiger en omzichtiger, en matigt zich de air aan van een zekere eruditie. Zo trekt hij een parallel tussen de “fundamenteel vijandige houding” ten opzichte van “de westerse, christelijk-joodse beschaving” van de zijde van nationaal-socialisme en communisme enerzijds en de Koran anderzijds. “Laten wij nou (sic!) eindelijk eens lering trekken uit de geschiedenis”, aldus Frankenvrij. Het Kamerlid Wilders is directer en stelt de Koran zonder omwegen op één lijn met Hitler’s *Mein Kampf*.

In het debat met Wilders van 6 september 2007 was kamerlid Dijsselblom mijns inziens de sterkste. Hij stelde onder meer: “Wilders hoeft mij niet te vertellen dat er extremisten en idioten zijn die inderdaad met die teksten in de hand tot vreselijke extremeiten overgaan. De vraag is waarom hij hen gelijk geeft. *De vraag is waarom hij hen gelijk geeft in hun interpretatie van die teksten, in de wijze waarop zij menen met die teksten te moeten omgaan. (...)*” Hierop antwoordde Wilders: “*Omdat de Koran een extremistisch boek is en omdat het een extremistisch boek is, moet het worden verboden. (...)* De islam, de Koran, de hadith [de profetische Traditie, VK] deugen niet en zijn *intrinsiek gewelddadig* (mijn cursiveringen, VK)”.

“Intrinsiek gewelddadig”, dat wil zeggen: gewelddadig naar hun kern en wezen, zodat geen van buiten komende, extrinsieke interpretatie daaraan iets kan veranderen. In een interview in *De Standaard* van 30 juni 2008 drukte Wilders het als volgt uit: “De Koran is een *duivels boek*, geen boek met sprookjes”. Hier lijken we getuige te zijn van de herleving, anno 2008, van de middeleeuwse katholieke leer van de duivelse oorsprong van de Koran, als basis voor de diabolisering van de islam als geheel tezamen met de bijbehorende initiatieven tot uitroeiing van deze godsdienst en zijn belijders.

4. Nationaal-Socialisme en “Mein Kampf” als Parallellen

Het nationaal-socialisme en “Mein Kampf” als parallellen die herhaaldelijk en uitdrukkelijk worden aangevoerd om de islam en de Koran te verbieden roepen de suggestie op van een samenhang tussen islam en antisemitisme. (Ik versta hier onder antisemitisme: jodenhaat, gericht op maatschappelijke uitsluiting en soms zelfs op verdelging). Die suggestie is in Nederland wel vaker opgeroepen, vooral binnen zogenaamd christelijk Zionistische kringen van fundamentalistisch protestantse snit. Ik volsta hier met verwijzing naar een werk van wijlen Hanna Kohlbrugge, destijds hoogleraar in Utrecht in de Iraanse taal- en letterkunde. Hierin lezen we onder andere: “Wie partij kiest voor Mohammed, kiest partij tegen Israël. (...) Het verzet tegen Israël, Gods volk, staat reeds aan de wieg van de Islam. (...) Zo staat het ‘anti-israëlisme’ al aan het begin van de geschiedenis van de Islam. Vanuit onze traditie, vooral ook vanuit het gebeuren in de Nazitijd, houden wij vast aan de term ‘antisemitisme’. Deze is fout in zoverre de Arabieren ook Semieten zijn. Zo blijft het een onnauwkeurige, politieke term, terwijl het verschijnsel een religieus verschijnsel is. Het gaat bij alle antisemitisme om Israël, het volk van God tegenover een ander volk – bij de Moslims de ‘gemeente van Allah’, bij de Nazis de ‘Ariërs’ en, omdat Israël het volk van God is, gaat het in laatste instantie om God tegenover Allah of de duistere macht die achter het Nazisme stond.”⁵

5. Hermeneutiek

Wie een oordeel geeft over de inhoud van de Koran beweegt zich op het terrein van de *tekstinterpretatie* of *hermeneutiek*. Verschillende richtingen binnen de islamologie hebben zich uitvoerig met dit onderwerp bezig gehouden. Hierover zijn uiteenlopend theoretische noties ontwikkeld. Eén zaak waarover men het, over de grenzen van de uiteenlopende theoretische noties heen, wel eens lijkt te zijn, is de kritiek op een *blind naïeve benadering*. Hiervan is sprake bij degenen die, zonder een moment stil te staan bij de lens die hun waarneming van een hoogst

bijzondere, ruim 1400 jaar oude tekst anno 2010 bepaalt, met deze tekst rechtstreeks in communicatie menen te kunnen treden, als ware hij een eigentijdse tekst en stonden zij als het ware oog in oog met de auteur en deed deze aan hen mededelingen die rechtstreeks betrekking hadden op omstandigheden en gebeurtenissen uit hun eigen tijd.. Dit is natuurlijk allerminst het geval, hoewel de tweeling Wilders-Frankenvrij (eeneig of twee-eig, dat laat ik in het midden) daarvan zonder meer uitgaat.

Erger is nog dat zij hierin worden gesteund door islamologen, zoals Hans Jansen, voormalig hoogleraar islam in Utrecht, die onder andere stelde het een “zwakgebod” te vinden, “wanneer de critici van Geert Wilders niet op de inhoud van de Koran willen ingaan”. Na een citaat uit de Koran (soera 8:12) voegde Jansen toe: “Een duidelijk recept, lijkt mij, ook voor Mohammed Bouyeri” (*Militant Islam Monitor.org* January 27, 2008). Jansen verleent hier een volstrekt nieuwe betekenis aan een meer dan 14 eeuwen oude tekst, hetgeen in strijd is met de grondbeginselen van het vak waarin hij is opgeleid. Hij plaatst zichzelf buiten dat vak door zich aan te sluiten bij degenen die in een keuze uit oude teksten een geschikt middel zien om ten voordele van hun politieke agenda volksmassa’s te mobiliseren.

Binnen de islamologie en de islamitische theologie geldt als vaste regel dat voor zelfstandige beoordeling van de inhoud van de Koran een diepgaande voorstudie nodig is van de klassiek-Arabische filologie, letterkunde en geschiedenis. Sommige moderne geleerden zullen aan deze trits nog willen toevoegen: literatuurwetenschap en sociolinguïstiek. In dit licht is Wilders niet zozeer een beginner als wel een kwakzalver. Steun van de zijde van de islamologie zou hem echter kunnen helpen zich op te werken tot de rang van Rattenvanger van Hamelen. Die steun verdient hij zeker niet.

Twee aanvaarde methodes van interpretatie van de Koran zijn die van respectievelijk de historische filologie en van de zogenaamde “Wirkungsgeschichte”. De eerste poogt om de talrijke kleinere teksteenheden waaruit de Koran is samengesteld in hun historisch-chronologische volgorde en tegen de sociaal-culturele achtergrond van de omgeving waarbinnen zij tot stand kwamen, te begrijpen. De tweede methode zoekt naar de feitelijke invloed die bepaalde teksten uit de Koran kunnen hebben uitgeoefend op de later gevormde stelsels van geloofsleer en Wet en via die stelsels wellicht ook op de concrete geschiedenis. Bij de eerste methode is dus de focus gericht op de ontstaansperiode van de islam in de vroege zevende eeuw, die zich vooral in de steden Mekka en Medina afspeelde. Bij de tweede methode staat de latere geschiedenis van de islam, tot aan de huidige tijd, centraal, en wordt de vraag gestelde in hoeverre de Koran daarin doorwerkt (“Wirkungsgeschichte”).

In het navolgende behandel ik twee voorbeelden van de tweede methode, omdat we daarmee het dichtst in de buurt van de hedendaagse discussies komen. Ik bespreek achtereenvolgens: (a) de rol van de Koran in de bepaling van de sociaaljuridische positie van de joden onder islamitisch bestuur, en (b) de positie van de Koran in de formulering van de plicht tot jihād tegen Israël.

6. Joden onder de Islam

Bij de vroegste expansie van de macht van de islam naar buiten het Arabische Schiereiland, in de nadagen van Mohammed’s optreden als religieus en staatkundig leider, werd een beleid geformuleerd met betrekking tot christelijke en joodse gemeenschappen in veroverd gebied. Dit beleid vormde de grondslag voor de latere betrekkingen tussen de islamitische overheid enerzijds en zijn christelijke en joodse onderdanen anderzijds. De kern van dit beleid wordt vertolkt door een vers in de Koran IX: 29: “Bestrijdt, onder hen aan wie het Boek gegeven is, degenen die niet geloven in Allah, noch in de Laatste Dag, die niet verbieden wat Allah en Zijn Boodschapper hebben verboden en die de religie van de Waarheid niet volgen, totdat zij de hoofdelijke belasting betalen uit erkenning van superioriteit en zij in een staat van onderwerping verkeren”.⁶⁾

Dit vers was voor de islamitische juristen het centrale gegeven, op basis waarvan zij, door de geschiedenis van de islam heen, de doctrine van het “Pact van Bescherming” ontwikkelden,

dat tussen de islamitische autoriteiten en de onderworpen christelijke en joodse gemeenschappen werd geacht te bestaan. Het vers in kwestie en zijn doorwerking in het islamitische recht vormde tegelijkertijd het meest kardinale verschil ten opzichte van de juridische positie van joden onder christelijk bestuur, welke namelijk, zoals bekend, op geen enkel vers uit het Nieuwe Testament kon worden gebaseerd, integendeel. In zijn vergelijkend historische studie over de positie van joden onder islamitisch en christelijk bestuur ziet Mark Cohen hierin de belangrijkste oorzaak van de relatief gunstiger lotgevallen van joden in de islamitische ten opzichte van de christelijke wereld: joden (trouwens ook christenen) werden, daar waar de islamitische Wet heerste, beschermd door een duidelijke bepaling ontleend aan de Koran zelf.⁷

Nadere bepalingen die aan het voornoemde nader richting gaven en onder sommige omstandigheden ook een inbreuk op hun positie konden meebrengen, werden ontwikkeld op basis van bronnen buiten de Koran. Daar waren allereerst de zogenaamde “Stipulaties van Umar”, een lijst van voorwaarden die de tweede opvolger van Mohammed, Kalief Umar, aan verdragen met onderworpen niet-islamitische gemeenschappen zou hebben verbonden. Deze “Stipulaties” zouden, als uitwerkingen en toevoegingen aan de koranische grondgedachte van de hoofdelijke belasting en het bijbehorende Pact, een belangrijke rol in het islamitische recht gaan spelen. Deze *Stipulaties* omvatten bijvoorbeeld specifieke regels voor kleding van niet-moslims, restricties op het manifesteren van niet-islamitische rituelen en symbolen in de openbare ruimte, evenals op de restauratie en nieuwbouw van kerken en synagoges, enzovoort.

Daarnaast werd in sommige concrete gevallen teruggegrepen op uitspraken die Mohammed kort voor zijn overlijden zou hebben gedaan (die ook niet in de Koran voorkomen), waarin hij zou hebben gesteld dat “Op het Arabische Schiereiland mag slechts één godsdienst voortbestaan”. Hiermee zou door hem zijn aangegeven dat het koranische stelsel van hoofdelijke belasting en Pact alleen buiten het Arabische Schiereiland mocht gelden, hetgeen het bestaansrecht van christelijke en joodse gemeenschappen ter plaatse dreigde aan te tasten. In dit licht valt te begrijpen dat islamitische juristen in Jemen door de eeuwen een discussie hebben gevoerd over de vraag of , in het licht van de aangehaalde aan Mohammed toegeschreven uitspraak, de belangrijke joodse gemeenschap ter plaats niet uit Jemen moest worden verdreven. Een poging daartoe werd in de 17de eeuw zelfs ondernomen, met steun van sommige juristen, terwijl andere godsdienstgeleerden zich hiertegen verzetten.⁸

Een andere mogelijkheid tot aantasting van de bescherming die met het Pact gegeven was, hing samen met de gedachte van de *onderwerping*, die aan het Pact ten grondslag lag. Bij opstand of verraad, bijvoorbeeld door collaboratie met een vijandige macht, kon tot verbreking van het Pact worden geconcludeerd. Onder die omstandigheden, die zich incidenteel hebben voorgedaan, verviel het recht op belijdenis van de niet-islamitische godsdienst, op bescherming van lijf en goederen, en restte vlucht of bekering tot de islam. Dit was bijvoorbeeld het geval in de vroege periode van de Almohadenheerschappij in het Iberisch Schiereiland en Noord-Afrika, de tijd waarin onder andere de befaamde joodse godsdienstgeleerde Maimonides uit Al-Andalus via Marokko een veilig heenkomen zocht in Cairo.

7. De Jihad ter bevrijding van Palestina

De strijd tegen Israël wordt door islamitische godsdienstgeleerden mede in de Koran gefundeerd. Een van de vroegste verzen die moslims toestond te strijden luidt als volgt: “Bestrijdt voor de zaak van Allah degenen die u bestrijden, maar valt hen niet eerst aan. Allah houdt niet van aanvallers” (soera 2:190). Dit vers wordt in de hedendaagse tijd door de meest gezaghebbende geleerden beschouwd als grondslag van de islamitische regel dat aanvalsoorlogen zijn verboden, maar gewapende strijd ter zelfverdediging niet alleen geoorloofd, maar zelfs verplicht. De oorlog tegen Israël wordt gezien als strijd tegen een agressor en bezetter; deze geldt als collectieve plicht voor alle moslims om tot die strijd bij te dragen.

Is die strijd te kwalificeren als “antisemitisch”? In zijn recente tweedelige werk over de jihad heeft Yusuf Al-Qaradawi, meest gezaghebbende hedendaagse godsdienstgeleerde van de

Soennitische islam, deze vraag om twee redenen verworpen.⁹ Ten eerste zijn de Arabieren zelf ook Semieten, en als nakomelingen van Abraham via Ismail zelfs neven van hen als nakomelingen Jacob. Sterker nog: de Koran beschouwt alle moslims als nakomelingen van Abraham. “De tweede reden is dat moslims humanistische wereldburgers zijn krachtens hun religieuze en intellectuele vorming, en dus niet zijn gekant tegen welk ras of welke afkomst dan ook. Hun godsdienst leert hen dat de gehele mensheid één grote familie is, die wordt verenigd door aanbidding van God en afstamming van Adam”. Al-Qaradawi wijst er overigens op dat niet alle joden heden ten dage Semieten zijn, “zoals zij wel menen”, omdat velen van hen afstammen van volkeren en groepen die ooit tot het jodendom van buitenaf zijn bekeerd, zoals de joden van het koninkrijk van de Khazaren, de joden uit Jemen, Oost-Afrika, Egypte, de Maghrib, enzovoort, hetgeen in de aard der zaak ligt, omdat het jodendom, aldus Qaradawi, “geen nationaliteit is maar een godsdienst”. Ik teken aan dat Al-Qaradawi hier heel dicht staat bij de argumentatie van de Israëliische hoogleraar geschiedenis, Shlomo Sand, in zijn recente boek *The invention of the Jewish people*, waarin een scherpe aanval op de Zionistische ideologie en zijn onheilzame uitwerking op het geschiedenisbeeld is gedaan¹⁰.

De strijd ter bevrijding van Palestina wordt evenmin gevoerd omdat Israël joods is. Van het respect dat het jodendom geniet als godsdienst van islamitische zijde is op verschillende plaatsten van de Koran sprake, aldus Al-Qaradawi, de joden staan zelfs dichter bij de islam dan de christenen. De gedachte dat het bij de jihad tegen Israël om een strijd tegen het joodse geloof zou gaan, die men soms zelfs aantreft bij godsdienstgeleerden van de islam, is een zeer ernstig misverstand. De joden behoren tot de Lieden van het Boek, moslims mogen zich met hen verzwageren en hun voedsel met hen delen. Toen de christelijke wereld hen verwierp vonden ze een veilig toevluchtsoord in het Gebied van de Islam. Weliswaar hebben de joden zich in de beginperiode van de islam afwijzend en vijandig ten opzichte van de boodschap opgesteld. “Er is echter maar één enkele reden voor onze strijd met de joden: dat zij ons land hebben overmeesterd –het land van de islam, het land van Palestina-, dat ze onze mensen verjaagd hebben, de oorspronkelijke bewoners van het land, en hun aanwezigheid als binnendringers hebben opgelegd met ijzer, vuur, geweld en bloed”.

Uit het voorgaande is mijns inziens in voldoende mate naar voren gekomen dat in de geschiedenis van de islam, inclusief de hedendaagse tijd, *in de regel* geen sprake was van antisemitisme in directe samenhang met de interpretatie van een of meer passages uit de Koran. Incidentele vervolgingen van joodse minderheden onder islamitisch bestuur hebben plaats gevonden, met name in periodes van crises. Antisemitisch geschreeuw klinkt geregeld op, ook van Arabische en islamitische zijde, helaas ook wel in Nederland. Zo presenteert een docent van de Islamitische Universiteit van Europa in een leerboek voor zijn studenten het beruchte antisemitische schotschrift van de “Protocollen van de Wijzen van Zion”, als derde hoofdbron voor de kennis van het jodendom, naast het Oude Testament en de Talmud als de eerste twee bronnen.¹¹ Maar het door de Koran gelegde grondpatroon was en is uitdrukkelijk dat van vreedzame coëxistentie. De moderne beredenering binnen de main stream Islam van de jihad tegen Israël als religieuze plicht kan niet als antisemitisme worden afgedaan. Het gaat hier om een authentiek politiek conflict dat nog steeds niet met de daartoe uitsluitend adequate, dat wil zeggen politieke middelen is opgelost.

8. De Islam als “Ideologie”

Thans rest mij nog aandacht te besteden aan een ander argument door Wilders herhaaldelijk aangevoerd bij de bepleiting van zijn Koranverbod. Ik doel hier op zijn argument dat de islam geen religie is maar een (fascistische) ideologie. Men begrijpt dat de implicatie van dit argument is dat een verbod op de Koran, volgens Wilders immers de islamitische “Mein Kampf”, geen enkele aantasting van de godsdienstvrijheid kan zijn omdat immers de islam (in zijn visie) *geen godsdienst is*, maar (slechts) een ideologie, en dan ook nog een fascistische. Wie betwijfelt dat het verbieden van een fascistische ideologie juist heilzaam is voor de gehele samenleving?

Is het nodig te benadrukken dat Wilders hier niet alleen alle belijders van de islam tegenover zich vindt, maar ook de beoefenaars van de Vergelijkende Godsdienstwetenschap die de islam steevast als godsdienst beschouwen? Wilders zal hier beïnvloed zijn door auteurs als Urbain Vermeulen, voormalig hoogleraar Arabisch en Islam aan de Katholieke Universiteit van Leuven. Deze betoogde onder meer dat het gesprek tussen Christendom en Islam vrijwel onmogelijk is, omdat het daarbij gaat om twee volstrekt verschillende grootheden. “Men moet zich afvragen”, aldus Vermeulen, “of de islam wel een godsdienst is in de zin die ‘men’ in ‘wetenschappelijke kringen’ aan dat woord geeft. In mijn visie is de islam in de eerste plaats een rechtssysteem, een wet”.¹² Vermeulen presenteert hier in essentie de middeleeuwse Katholieke visie van de ene ware christelijke godsdienst tegenover de Wet van een ketterij als de islam in een meer moderne terminologie. De Kerk zei: Er is maar één echte, ware godsdienst: het christendom; al het andere is ketterij, bijgeloof of heidendom. Dezelfde grondtoon horen we ook in conservatief-protestantse opvattingen zoals die van de in Nederland na de Tweede Wereldoorlog zeer invloedrijke Zwitserse theoloog Karl Barth, wiens stelregel luidde: “*Jede Religion ist Unglaube*”. Met andere woorden: wat zich aandient als religie buiten het ene ware christelijke geloof is te beschouwen als ongelooft.

Als *hier* inderdaad de wortels liggen van de opvatting dat de islam geen religie is, maar een ideologie, dan valt niet in te zien waarom andere niet-christelijke godsdiensten op den duur zouden blijven gevrijwaard van eenzelfde lotsbestemming als de islam. Zijn die dan niet even “ketteren” of “ongelovig” als de islam? En waar blijft hier het humanisme van de Verlichting, van Lessing’s *Nathan der Weise*, van een maatschappijvisie die de mensen ruimte biedt om elk op hun eigen wijze “zalig” te worden?

Noten

1 Voordacht gehouden op 15 maart 2010 voor de Culturele Sociëteit in Den Haag (Nieuwspoor).

2 F.J. Simonet, El Cardenal Ximenez de Cisneros y los manuscritos arábigo-granadinos. Granada, 1885.

3 A. Domínguez Ortiz y B. Vincent, Historia de los Moriscos. Vida y tragedia de una minoría. Madrid: Biblioteca de la Revista de Occidente, 1978.

4 M.S. H. Frankenvrij, “De Koran getoetst aan de westerse beschaving en rechtsorde”. Liberaal Reveil 2007 nr.1, pp. 32-45.

5 Confrontatie met de islam. Ismaël, Israël en wij. Den Haag, 1980, 27-28.

6 Ik citeer hier, met enkele lichte aanpassingen, de recente heruitgave van de Nederlandse versie (door Jeroen Rietberg) van de Engelse Koranvertaling van Muhammad Ali, met uitvoerige inleiding en commentaar, van 2004.

7 Under crescent and cross: The Jews in the Middle Ages. Princeton: Princeton University Press, 1994.

8 Een historische analyse hiervan in: P.S. van Koningsveld, J. Sadan & Q. Al-Samarrai, Yemenite authorities and Jewish messianism. Ahmad ibn Nasir al-Zaydi’s account of the Sabbatian movement in 17th century Yemen and its aftermath. Leiden, 1990.

9 Fiqh al-jihad. Dirasa muqarana li-ahkamih wa-falsafatih fi daw’ al-qur’an wa-al-sunna. [“De leer van de jihad. Vergelijkende studie van zijn regels en filosofie in het licht van Koran en Soenna”]. Cairo: Maktabat Wahba, 2009, pp. 1093-1105.

10 London: Verso, 2009.

11 A. Al-Baghdadi, Wajibat muslimi Uruba nahwa qadayahum al-kubra. [“Plichten van de moslims van Europa ten opzichte van hun grote problemen”]. Rotterdam 2005, 213.

12 Urbain Vermeulen, Islam en christendom. Het onmogelijke gesprek? Leuven: Davidsfonds, 1999, 18.